

FONOLOGIE SLOVA

- je slovo jednotka fonologická?
(tj. má specifické zvukové, popř. jiné formální, vlastnosti, které ji odlišují od jiných zvukových jednotek?)
- nebo je slovo jednotka primárně morfosyntaktická?

Fonologické slovo

- vymezeno primárně fonologickými kritérii
- má velmi blízko MS slovu, ale nemusí s ním být totožné
- /na-učiT/ [naʔutʃit] *naučit*

×

Fonologická forma MS slova

- vymezeno primárně MS kritérii
- formální stránka MS slova jakožto znaku
- /naučiT/ *naučit*

FONOLOGICKÉ SLOVO (FS; někdy též fonetické slovo, prozodické slovo)

- jaké vlastnosti ho vymezují?
- jaké je jeho postavení ve fonologické struktuře?

Prozodická hierarchie

- prozodie = část fonologie zabývající se syntagmatickou organizací řečových jednotek
- předpoklad, že tato organizace se sice realizuje lineárně, ale je hierarchicky postavena
- promluvy jsou děleny na menší jednotky níže v hierarchii
- obvykle se předpokládá, že dělení je beze zbytku
- dělení ovšem někde skončí

DVĚ VERZE PROZODICKÉ HIERARCHIE (existují další)

fonologická výpověď

intonační fráze

fonologická fráze

klitická skupina

fonologické slovo

stopa

slabika

promluva (výpověď)

prozodická fráze
(promluvový úsek)

mluvní takt

fonologické slovo

slabika

Promluvo v ý úsek

Informovali jsme o výsledcích pokusu // našeho spolupracovníka.

Informovali jsme // o výsledcích pokusu našeho spolupracovníka.

PŘÍKLAD PROZODICKÉ ANALÝZY ČEŠTINY

Promluva	<i>Pes leží pod stolem a od rána spí.</i>										
	# <u>pe</u> S# <u>le</u> žī# <u>po</u> T# <u>Sto</u> lem# # <u>a</u> # <u>odr</u> āna# <u>Sp</u> ī#										
Promluvové úseky	# <u>pe</u> S# <u>le</u> žī# <u>po</u> T# <u>Sto</u> lem#						# <u>a</u> # <u>odr</u> āna# <u>Sp</u> ī#				
Mluvní takty	# <u>pe</u> S#	# <u>le</u> žī#	# <u>po</u> T# <u>Sto</u> lem#			# <u>a</u> #	# <u>odr</u> āna#	# <u>Sp</u> ī#			
Fonologická slova	#peS#	#ležī#	#poT#	#Stolem#		#a#	#odrāna#	#Spī#			
Slabiky	peS	le	žī	poT	Sto	lem	a	o	drā	na	Spī

VLASTNOSTI, NA ZÁKLADĚ KTERÝCH SE FS VYMEZUJE:

- 1) Segmentální vlastnosti**
- 2) Prozodické/suprasegmentální vlastnosti**
- 3) Fonologické procesy**

SEGMENTÁLNÍ VLASTNOSTI (FONOTAKTICKÁ PRAVIDLA)

- kombinatorika a výskyt fonémů (segmentů)
- segmentální stavba slova (slovo jako posloupnost segmentů, C a V, popř. posloupnost slabik)

přítok = CCV.CVC, otevřená σ + zavřená σ / těžká σ + těžká σ

FONOTAKTICKÁ OMEZENÍ MOHOU:

- (i) Vyplývat z **historického vývoje**
 - spojení palatála (/tʰ/, /dʰ/, /š/, /ž/, /č/, /j/, /ř/) + zadní vokál v češtině (a snad i jiných slovanských jaz.)

 - (ii) Být důsledkem **obecnějších omezení** platných pro všechny lidské jazyky
 - neznělé × znělé hlásky
 - přítomnost vokálu / slabičného fonému
-
- tato omezení mohou vyplývat z artikulace (/di/ × /du/) nebo percepce (/ju/ × /ji/)

DLE POVAHY JSOU FONOTAKTICKÁ PRAVIDLA DVOJÍHO DRUHU:

A) **Statická**

např.

– počet dlouhých (komplexních) vokálů v českých slovech

0 *koza*

3 *říkání*

1 *ráno*

4 *králíkářský, zaříkávání*

2 *bílý*

– počet slabičných konsonantů v domácích českých slovech

1 domácí slova kromě sloves

2 slovesa (*zcvrkl, vrhl*), kompozita (*hrdomyslný*),
přejímky (*keprnikl, tingltangl*),
archaismy (*trpaslkyně*)

B) **Dynamická**

např.

- vokálová harmonie v ugrofinských jazycích
- rytmičtý zákon ve slovenštině
- ztráta znělosti v češtině / slovanských jazycích
srov. výpůjčky z angl.: *cloud* [kláut], *klub* [klup],
image [ɪmɪtʃ]

DLE PŮSOBNOSTI MOHOU BÝT FONOTAKTICKÁ OMEZENÍ DVOJÍHO DRUHU:

A) **Kategorická**

- „platí vždy“ (nebo téměř vždy)
- spíše vzácná a pouze na nejobecnější úrovni
- např. každé slovo obsahuje alespoň jeden vokál nebo slabičný konsonant (jsou potom *pst*, *kšč* slova?)

B) Selektivní

- „platí pro určitá slova“ (nebo kontexty)
- v češtině se kombinace **palatální konsonant + zadní vokál** vyskytují hlavně:
 - (a) na morfologické hranici (*choťů, koňovi*)
 - (b) v přejatých slovech (*show, newton, džus*)
 - (c) v expresivních a zvukomalebných slovech (*ťukat, ňufat, ňouma*)

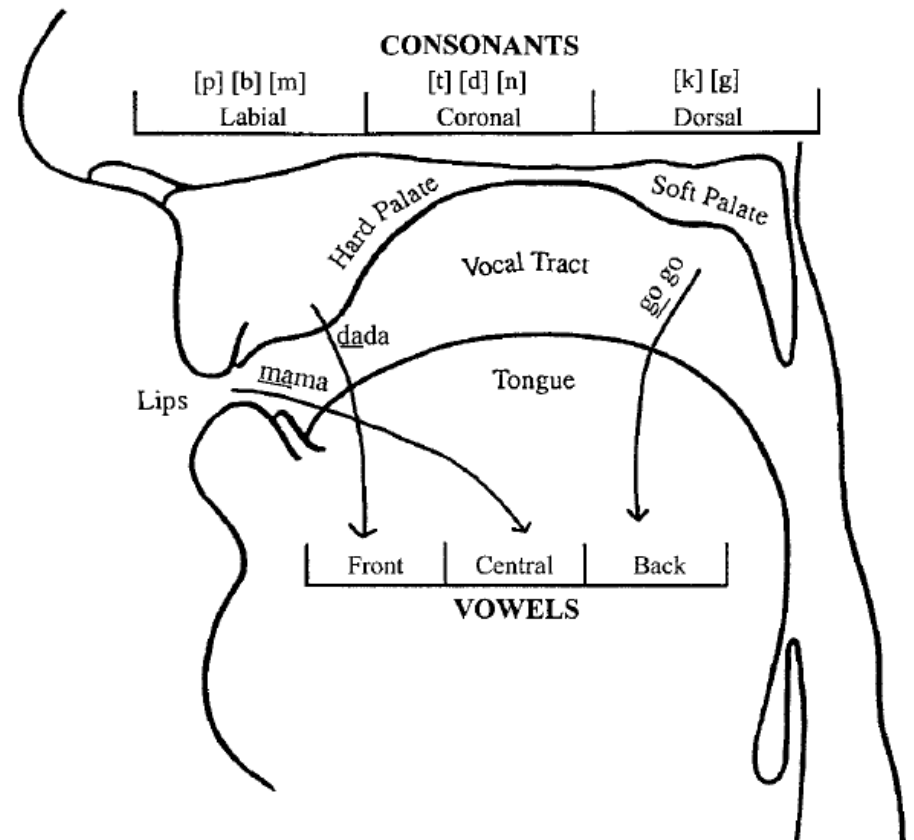

C) Preferenční/gradientní

- „něco je preferovanější/častější“

Příklad 1: Preference CV kombinací napříč jazyky

- *Labiální + Nízké* (především a-ové V)
 - *Koronální + Přední*
 - *Dorzální + Zadní* (především zadní zaokrouhlené V)
- potvrzeno pro několik desítek jazyků a také u dětí při žvatlání
 - artikulační a auditivní vysvětlení

Příklad 2: Vyhýbání se stejnému místa artikulace v posloupnosti CVC

Počet jazyků, ve kterých jsou dané kombinace statisticky signifikantně dispreferované

	Slovenské (n = 18)	Další ie. j. (n = 42)	Ne-ie. jaz. (n = 20)	Všechny (n = 80)
Labiála+labiála	100 %	100 %	90 %	97,5 %
Alveolára+alveolára	33,3 %	61,9 %	55 %	53,8 %
Palatála&palatála	55,6 %	76,2 %	60 %	67,5 %
Velára&velára	88,9 %	92,9 %	75 %	87,5 %

Původ homorganických CVC posloupností ve slovanských jazycích (celkem 812 CVC posloupností)

	Morfolog. hranice	Fonolog. změny	Morfolog. hranice + fonol. zm.	Zvukový symbolis- mus	Původní neutrální
Labiály (n = 228)	19,4 %	11,8 %	4,7 %	64,1 %	0 %
Veláry (n = 148)	32,1 %	4,7 %	3,8 %	59,4 %	0 %
Alv. obstr. (n = 351)	35,4 %	26,2 %	6,6 %	27,2 %	4,5 %
Alv. sonory (n = 421)	52,4 %	6,6 %	26,2 %	13,6 %	1,0 %

Příklad 2: Labio-koronální efekt (labio-alveolární efekt)

Počet jazyků, ve kterých jsou dané kombinace statisticky signifikantně preferované

	Slovanské (n = 18)	Další ie. j. (n = 42)	Ne-ie. jaz. (n = 20)	Všechny (n = 80)
Labiála+alveolára	72,2 %	69,0 %	50 %	65 %
Alveolára+labiála	94,4 %	97,6 %	70 %	90 %

V PŘÍPADĚ SLOVA SE SEGMENTÁLNÍ OMEZENÍ MOHOU TÝKAT:

- A) **Minimální podoby (délky) slova**
- B) **Vnitřní stavby slova**
- C) **Segmentů na okrajích slova**

A) MINIMÁLNÍ PODOBA SLOVA

- předpoklad prozodické hierarchie: minimálně jedna slabika
- často těžká nebo dvoumórová slabika

Móra

- jednotka váhy slabiky
- lehká slabika (např. CV) = 1 móra
- těžká slabika (např. CVV, CVC, CVVC) = 2 móry

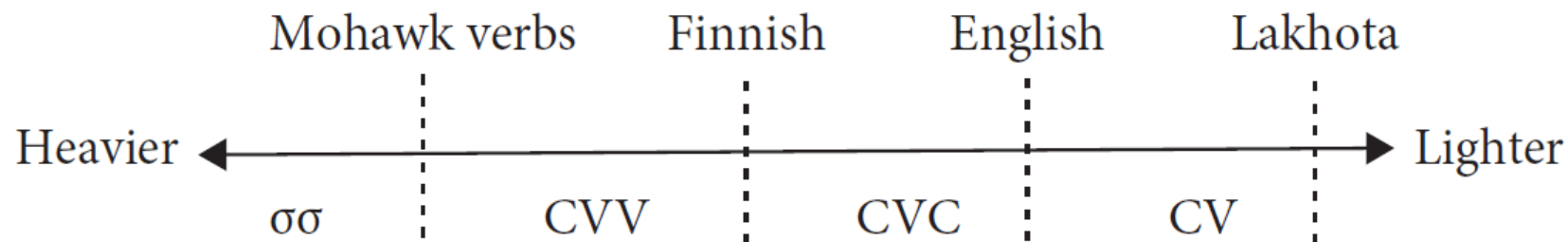

FIGURE 8.1. Hierarchy of minimality templates

Výskyt omezení na minimální stavbu slova ve dvou vzorcích jazyků

(Gordon 2006a: 144 jazyků, WALS: 100 jazyků)

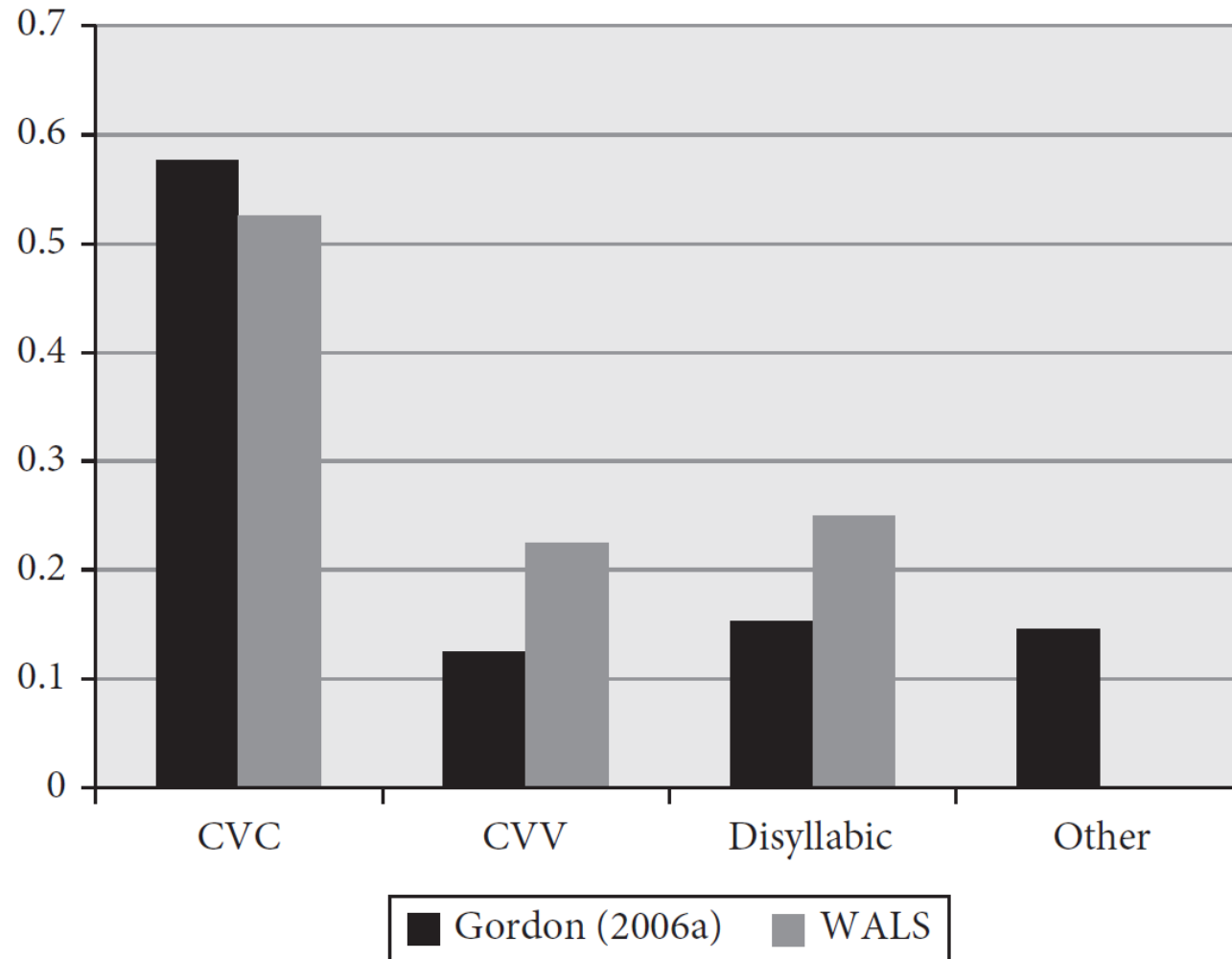

FIGURE 8.2. The distribution of minimality requirements in two surveys

A co čeština?

- minimální podoba slova?
- minimální podoba některého slovního druhu?

V PŘÍPADĚ SLOVA SE SEGMENTÁLNÍ OMEZENÍ MOHOU TÝKAT:

- A) **Minimální podoby (délky) slova**
- B) **Vnitřní stavby slova**
- C) **Segmentů na okrajích slova**

B) VNITŘNÍ STRUKTURA SLOVA

- uvnitř slova mohou platit jiná omezení než napříč slovy

Uvnitř slova	Napříč slovy
<i>špatně × hodně</i>	[plot ma:] / [plod ma:] <i>plot má + plod má</i>
[př̩-] <i>přes</i> × [br̩-] <i>březen</i>	[kub řepu] <i>kup řepu</i> [vɪhrab řepu] <i>vyhrab řepu</i>
<i>Petrov</i> (neslabičné /r/)	<i>Petr ovoce nejí</i> (slabičné /r/)

- uvnitř slova mohou působit různé „harmonie“ (shody fonologických vlastností)

turečtina (vokálová harmonie)

- (a) *ev* „dům“ + lokativ *evde* „v domě“
oda „pokoj“ + lokativ *odada* „v pokoji“
- (b) *ev* „dům“ + posesiv *evim* „můj dům“
göz „oko“ + posesiv *gözüm* „moje oko“
at „kůň“ + posesiv *atım* „můj kůň“
top „zbraň“ + posesiv *topum* „moje zbraň“

Přední		Zadní	
N	Z	N	Z
i	ü	ı	u
e	ö	a	o

- (c) *benim evim büyük* „můj dům je velký“ (*benim* „patřící mě“, *büyük* „velký“)
benim atım büyük „můj kůň je velký“

slovenština (jiný typ vokálové harmonie – rytmický zákon)

krátký kmenový vokál

volám

vraciam, vraciaš

robím, robíš

dlouhý kmenový vokál

hádám

strácám, strácaš

kúpim, kúpiš

sanskrt (konsonantová harmonie)

(a) *pravidlo cerebralizace* (tzv. vnitřní sandhi)

<p>ṣ, r, ṛ, ṝ</p>	<p>vokály veláry labiály ṃ, h, y, v (žádní, jeden nebo více C)</p>	<p>ṇ</p>	<p>V, m, n, v</p>
---------------------------	---	-----------------	--------------------------

- (b) *pariṇayati* „žení se“ (< pref. *pari-* + koř. *nī-*)
brahmaṇā „s Brahmou“ (< kmen *brahman-* + suf. *-ā*)
- (c) *pratanoti* „šíří, rozšiřuje“ (< pref. *pra-* + koř. *tan-*)
tṛtīyena „s třetím“ (< kmen *tṛtīya-* + suf. *-ena*)

V PŘÍPADĚ SLOVA SE SEGMENTÁLNÍ OMEZENÍ MOHOU TÝKAT:

- A) **Minimální podoby (délky) slova**
- B) **Vnitřní stavby slova**
- C) **Segmentů na okrajích slova**

C) SEGMENTY NA HRANICÍCH SLOV

- hranice slova může být fonologicky signalizovaná
- pozitivní hraniční signály
např. ráz v češtině: [ʔokno] *okno*, *potokem* × *pod* [ʔ]okem
- negativní hraniční signály
např. ve finštině /ŋ/ (geminované) a /d/

japonština

(a) *pozitivní hraniční signály*

- uvulární nazála [N], jen na konci slov: *mon* [mon] „brána“
- znělá velární okluziva [g], jen na začátku slov (platí pouze pro některé mluvčí): *gomi* [gomʲi] „smetí“

(b) *negativní hraniční signál*

- velární nazála [ŋ], jen uprostřed slov: *hage* [haŋe] „holohlavost“

PŘÍKLAD PROZODICKÉ ANALÝZY ČEŠTINY

Promluva	<p><i>Pes leží pod stolem a od rána spí.</i></p> <p> #<u>pe</u>S#<u>le</u>žī#<u>po</u>T#<u>Sto</u>lem# #<u>a</u>#<u>odr</u>āna#<u>Sp</u>ī# </p>										
Promluvové úseky	# <u>pe</u> S# <u>le</u> žī# <u>po</u> T# <u>Sto</u> lem#						# <u>a</u> # <u>odr</u> āna# <u>Sp</u> ī#				
Mluvní takty	# <u>pe</u> S#	# <u>le</u> žī#	# <u>po</u> T# <u>Sto</u> lem#			# <u>a</u> #	# <u>odr</u> āna#	# <u>Sp</u> ī#			
Fonologická slova	#peS#	#ležī#	#poT#	#Stolem#		#a#	#odrāna#	#Spī#			
Slabiky	peS	le	žī	poT	Sto	lem	a	o	drā	na	Spī

Proč jsou *pod stolem* a *od rána* fonologicky odlišné?

- oba výrazy odpovídají jednomu mluvnickému taktu
- *pod stolem* jsou však dvě FS, zatímco *od rána* jedno
- obě vysloveny bez pauzy
- *od rána* fonologicky totožné s *odrána* (< *odrat* < *drát*), tj. [ʔodra:na]
- ale! *pod stolem* se realizuje jako [potstolem] a obsahuje posloupnost [ts], která se jinak v uvnitř slov neobjevuje, pouze na hranicích slov (*sousedská* = [sousedska:] s afrikátou)
- skupina [ts] je tedy HRANIČNÍ SIGNÁL
- obdobně fungují [tʃ], [dʒ] a [dz]:
pod šálkem [potʃa:lɛm] × *větší* [vjetʃi:]
- a prefixy se chovají podobně: *podšít* (< *šít*) [potʃi:t] × *počít* [potʃi:t]
- ale ne vždy: *podzim* [podzim], *předseda* [přetsɛda]

Ráz a slabičnost likvik jako hraniční signál

	Pravopis	Výslovnost	Fonologická analýza
(a)	<i>k obědu</i>	['kʔobjɛdu]	/K#objedu/
	<i>z auta</i>	['sʔa ^u ta]	/S#a ^u ta/
(b)	<i>vústit</i>	['fʔu:scit]	/F#ūstít/
	<i>zorganizovat</i>	['sʔorganizovat]	/S#organizovaT/
(c)	<i>k lvům</i>	['klvu:m]	/k#lvūm/
	<i>z rtuti</i>	['zrtuci]	/z#rtu ^{ti} /
(d)	<i>zlhosejnět</i>	['zlhostiɲet]	/z#lhoStej ^{ne} T/
	<i>zrdousit</i>	['zrdou ^s it]	/z#rdou ^s it/

Neutralizace znělosti jako hraniční signál

	Pravopis	Ortoep. výsl.	Nář. výsl.	Fonolog. analýza
(a)	<i>pěst mi</i>	['pjɛst̩mɪ]	['pjɛzd̩mɪ]	/pjeST#mɪ/
	<i>oběd vám</i>	['ʔobjɛt̩va:m]	['ʔobjɛd̩va:m]	/objeT#va:m/
(b)	<i>pěstmi</i>	['pjɛst̩mɪ]	(stejná)	/pjeSt̩mɪ/
	<i>obědvám</i>	['ʔobjɛd̩va:m]	(stejná)	/objedvām/

Srovnej

	Pravopis	Ortoep. výsl.	Nář. výsl.	Fonolog. analýza
(c)	<i>oběd</i>	['ʔobjɛt]	(stejná)	/objeT/
	<i>objet</i>	['ʔobjɛt]	(stejná)	/objeT/
(d)	<i>správa</i>	['spra:va]	(stejná)	/Sprāva/
	<i>zpráva</i>	['spra:va]	(stejná)	/Sprāva/

NEUTRALIZACE

- ztráta/zrušení fonologického rozdílu mezi dvěma a více fonémy
- často se týká znělosti
- uvnitř slov se projevuje jako asimilace
 - [ba:ba] *bába* → [bapka] *babka*
 - [prosit] *prosit* → [prozba] *prosba*
- na hranicích slov jako ztráta znělosti
 - [koza] *koza* → [kos] *koz*
 - [kosa] *kosa* → [kos] *kos*
- neutralizace znělosti se objevuje pouze na konci slov
- a týká se ztráty znělosti, nikoliv nabytí

VLASTNOSTI, NA ZÁKLADĚ KTERÝCH SE FS VYMEZUJE:

1) Segmentální vlastnosti

2) Prozodické/suprasegmentální vlastnosti

3) Fonologické procesy

PROZODICKÉ VLASTNOSTI

- suprasegmentální fonetické vlastnosti nebo fonologické vlastnosti
- obvykle se předpokládá, že slovo = přízvuková (akcentová) jednotka
- existují však jazyky bez přízvuku (nuxalk / Bella Coola; sališský jazyk, Kanada)
- nebo jazyky, ve kterých je přízvuk na syntagmatu / syntaktické frázi (francouzština)
- slovo může být spojeno i s určitými tóny (v tónových jazycích jako čínština)

PŘÍZVUK (AKCENT)

- určitá fonetická či fonologická prominence slabiky
- prominence dána kontrastem s okolními slabikami
- slovo (přízvuková jednotka) má **jeden a právě jeden** hlavní přízvuk (akcent)

	Akcentovaná slabika	Neakcentované slabiky
Fonetické koreláty (nejčastější)	<ul style="list-style-type: none"> ● síla hlasu ● neredukované vokály ● délka ● výška hlasu 	<ul style="list-style-type: none"> ● absence přízvuku, resp. slabší přízvuk ● zkracování a redukce vokálů/slabiky
Fonologické koreláty (nejčastější)	<ul style="list-style-type: none"> ● fonologické opozice plně využity ● složitější slabičná stavba ● přítomnost tónu 	<ul style="list-style-type: none"> ● neutralizace opozic / defektivní distribuce ● jednodušší slabičná stavba ● absence tónu

čeština

je zvukový prozodický rozdíl	
<u>proti vnějším</u>	<u>protivnějším</u>
<u>spolu pracovali</u>	<u>spolupracovali</u>
<u>okolo vrátek</u>	<u>o kolovrátek</u>

není zvukový prozodický rozdíl	
<u>pod nosem</u>	<u>podnosem</u>
<u>do jemného</u>	<u>dojemného</u>
<u>dá mi</u>	<u>dámy</u>
<u>šel mu</u>	<u>šelmu</u>

VLASTNOSTI, NA ZÁKLADĚ KTERÝCH SE FS VYMEZUJE:

- 1) Segmentální vlastnosti**
- 2) Prozodické/suprasegmentální vlastnosti**
- 3) Fonologické procesy**

FONOLOGICKÉ PROCESY

- fonologická podoba slov se může lišit, stojí-li vedle jiného slova
- obvykle se mění okraje slov (segmentálně a suprasegmentální)
- tyto změny mohou být podmíněny fonologickou strukturou okolních slov (**A**) nebo morfosyntaktickými či lexikálními vlastnostmi okolních slov (**B**)
- typický příklad A: **sandhi** v sanskrtu
- typický příklad B: **mutace** v keltských jazycích

Sandhi

(a) čeština

pod námi [pod na:mɪ] × *hrad nás* [hrat na:s]

hrad byl [hrad bɪl] × *hrad stál* [hrat sta:l]

(viz neutralizace)

(b) angličtina

vanilla [r] *ice*

I saw [r] *a film today*

(c) sanskrt

vipāṭ + śutudrī > *vipāṭ chutudrī* „řeka Vipáš a Šutudrí“

gṛhē + agaccham > *gṛhē ’gaccham* „šel jsem domů“

mahān + cakravartī > *mahāmścakravartī* „velký císař“

atra + īśvaraḥ > *atrēśvaraḥ* „pán zde“

Mutace

irština

- (a)
[kat]	<i>cat</i>	„kočka“	
[a xat]	<i>a chat</i>	„jeho kočka“ (<i>ch = x</i>)	(lenizace)
[a kat]	<i>a cat</i>	„její kočka“ (<i>c = k</i>)	(žádná změna)
[a gat]	<i>a gcat</i>	„jejich kočka“ (<i>gc = g</i>)	(nazalizace)
- (b) adjektiva po femininu singuláru (lenizace)
- bean* [ṽ] ***mhaith*** (< [m] *maith* „dobrý“) „dobrá žena“
- vlastní jména v pozici genitivního atributu
- muintir* [x] ***Cháit*** (< [k] *Cáit* „Kate“) „rodiče Kate“